

بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری

دکتر علیرضا محسنی تبریزی^۱، دکتر نعمت‌الله کرم‌الهی^۲

چکیده

موضوع این مقاله، سنجش دین‌داری و در حوزه جامعه‌شناسی دین قرار دارد. در این نوشتار، با اذعان به سابقه‌ی بیش از پنجاه ساله‌ی مطالعات تجربی و میدانی انواع، میزان و تغییرات دین‌داری، ضمن بیان گونه‌شناسی هیل و هود از مقیاس‌های غربی سنجش دین‌داری، مهمترین انتقادات مربوط به مقیاس‌های مزبور نیز مطرح شده است. سپس برخی از مدل‌های داخلی سنجش تجربی دین‌داری معرفی و مورد ارزیابی انتقادی قرار گرفته و پس از آن نیز مدل مورد استفاده در سنجش دین‌داری در این پیشنهاد شده است. در ادامه، در میحث روش تحقیق از روش پیمایش و ابزار پرسشنامه به عنوان مناسب‌ترین روش و ابزار برای گردآوری و تحلیل اطلاعات مورد نیاز این تحقیق یاد شده است. جمعیت آماری شامل دانشجویان دانشگاه آزاد و دولتی شهر قم و حجم نمونه نیز براساس فرمول کوکران ۳۳۴ نفر برآورد شده است. در مجموع، نتایج به دست آمده نشانگر التزام نسبتاً بالای پاسخگویان به اعتقادات دینی، اخلاق و تکالیف فردی و در مقابل التزام نسبتاً پائین آنها به عبادت جمعی، احکام سیاسی، تعظیم شعائر دینی و مشارکت دینی است. این یافته‌ها بیانگر گرایش به دین‌داری باطنی (التزام به ابعاد و نشانه‌های فردی دین)، در مقابل دین‌داری اجتماعی (التزام نسبت به ابعاد و نشانه‌های جمعی دین)، است.

واژگان کلیدی: دین‌داری، دین، اعتقادات دینی، احکام دینی، اخلاق دینی، عبادات دینی، نشانه‌های دینداری

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۸/۱۱/۲۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۸/۹/۱۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱ دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران (نویسنده عهده دار مکاتبات)

^۲ دانش آموخته دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران

بیان مسأله

در گذشته، سهم عمده‌ای از معارف دینی از طریق ارتباطات چهره به چهره و در قالب دانش محلی و سنتی، آموخته و درونی می‌شد. بسته و محدود بودن داده و ستاده در جوامع مذکور، از گستره، ژرفا و سرعت دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی می‌کاست. همین امر به نوبه خود، موجبات انتشار آرام و تدریجی فرهنگ و در نتیجه ایستایی نسبی جامعه را فراهم می‌آورد.

اما، امروزه گسترش اعجاب‌انگیز فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات، حوزه تعاملات اجتماعی و مبادلات جهانی را به گونه‌ای بنیادین دگرگون ساخته است. مفهوم مکان به عنوان پیش فرض ضروری تعاملات انسانی، به مدد فن‌آوری‌های مزبور با مفهوم فضا جایگزین شده است. متأثر از این جابجایی، بسیاری از کنش‌های متقابل اجتماعی، بدون نیاز به مکان مشترک، صرفاً در فضایی نه واقعی، بلکه مجازی انجام می‌گیرند. در شرایط نوین، رسانه‌های ارتباطی و اطلاعاتی به یکی از مهم‌ترین منابع تأثیرگذار بر نگرش و کنش اقشار مختلف جامعه تبدیل شده‌اند (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۱). نفوذپذیری مرزهای سرزمین، سنت و سیاست، زمینه‌ساز هم‌جواری ادیان و فرهنگ‌ها، آگاهی پیروان از نظام‌های معنایی گوناگون و در نتیجه ایجاد تزلزل در خصلت ذات‌باوری و مطلق‌گرایی آنها شده است. گسترش جامعه اطلاعاتی و ارتباطی و نیز شکل‌گیری «جهان مجازی»^۱ در کنار «جهان واقعی»^۲، فرایند هویت‌سازی و معنایابی سنتی جوانان را دستخوش تغییر نموده است (گل محمدی، ۱۳۸۱، ص ۲۶۶). در عصر کنونی، تجربیات زیسته‌ی انسانها، تفاوت بنیادینی با عصرهای گذشته یافته و نسل حاضر (جوانان)، جهان را از زاویه‌ای متفاوت از نسل‌های گذشته می‌نگرد. طولانی شدن دوره‌ی جوانی و نوجوانی، رواج شیوه‌های جدید رفتار اجتماعی برای پر کردن فضای زندگی، فردی شدن و کم‌رنگ شدن شکاف‌های متداول اجتماعی، اهمیت یافتن سبک زندگی و «سیاست زندگی» برای جوانان، نوسازی شهری و فروپاشی شبکه‌های سنتی همسایگی و ... از جمله زمینه‌های اصلی هستند که شرایط جدیدی را پیش روی جوانان قرار داده و موجبات گرایش روانی و ذهنی آنها به موضوعات و مسائل فرامحلی و فراملی را فراهم آورده‌اند. جوانان امروزی، به عنوان اولین نسل آشنا با رایانه و فن‌آوری‌های نوین ارتباطی، توانایی استفاده از طیف نسبتاً وسیعی از نرم‌افزارهای رایانه‌ای را دارند. این تحولات تکنولوژیک، ذوق، سلیقه، نیاز ارتباطی و نحوه‌ی گذران اوقات فراغت جوانان را تحت تأثیر قرار داده است (ذکائی، ۱۳۸۲).

از این رو مطالعه‌ی حاضر تلاش می‌کند، برای ارائه‌ی تصویری واقع‌نگرانه از وضعیت دین‌داری جوانان دانشجو، ابتدا نسبت به طراحی و ارائه مدلی بومی جهت سنجش دین‌داری همت گمارد و سپس با بهره‌گیری از مدل مزبور وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری را بررسی نماید.

سؤالات تحقیق

سؤال اصلی:

-وضعیت التزام جوانان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری چگونه است؟

سؤالات فرعی:

-اعتقادات دینی جوانان در چه وضعیتی است؟

-میزان التزام جوانان به اخلاق دینی در چه وضعیتی است؟

-پایبندی جوانان به انجام مناسک و عبادات دینی چگونه است؟

-میزان عمل جوانان به تکالیف شرعی (تکالیف فردی و جمعی) چه اندازه است؟

-میزان التزام جوانان به نشانه‌های دین‌داری (داشتن ظاهر دینی، داشتن اهتمام شعائری، داشتن

مشارکت دینی) چگونه است؟

اهداف تحقیق

مهمترین اهداف این تحقیق به قرار زیر است:

-ارزیابی انتقادی مدل‌های سنجش تجربی دین‌داری و تلاش برای طراحی الگوی بومی سنجش

تجربی دین‌داری در ایران.

-طراحی مقیاس معتبر علمی جهت سنجش وضعیت دین‌داری جوانان.

-شناخت وضعیت دین‌داری جوانان دانشجو با استفاده از الگو و مقیاس طراحی شده.

اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق

هیچ‌جامعه شناخته شده‌ای در طول تاریخ بدون دین نبوده است (دورکیم، ۱۳۸۳، ص ۳۲۹). در طول ادوار مختلف تاریخ و در جوامع متفاوت، ادیان به اشکال مختلف وجود داشته‌اند. در این میان، دین در جامعه ایران نیز از جایگاهی خاص برخوردار بوده و هست. در طول تاریخ، ایران همیشه جامعه‌ای دینی بوده و دین در آن همه گیر بوده است، به گونه‌ای که غالب اوقات دین‌فرانهادی بوده که سایر اجزاء جامعه را تحت‌الشعاع خود قرار می‌داده است (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۲). شاید به جرأت بتوان گفت که مطالعه جامعه‌شناختی در هر زمینه‌ای در ایران بدون لحاظ کردن دین ناممکن است. پژوهش‌های انجام شده در ایران نیز مؤید این مطلب است، چرا که اغلب آنها، دین را به عنوان عاملی با تاثیرات مستقیم یا غیرمستقیم در نظر گرفته‌اند. در واقع دغدغه دین‌داری در جامعه ایرانی، دغدغه‌ای جدی است (فرجی و حمیدی، ۱۳۸۷، ص ۶).

۱۰ ..... پژوهش نامه علوم اجتماعی ، سال سوم، شماره دوم، تابستان ۱۳۸۸

با توجه به گفته فوق، برخی از ضرورت‌های مطالعه علمی دین‌داری در ایران و تلاش برای طراحی مدل سنجش دین‌داری بومی، به قرار زیر است:

۱. نفوذ پایدار دین در سطوح مختلف جامعه ایران و تأثیر آن در شکل دهی به کنش‌های افراد.
۲. زیربنا بودن دین برای سایر نهادها (سیاست، آموزش و پرورش و...) و مبنای عمل بودن در سیاست-گذاری و برنامه‌ریزی برای آنها.
۳. نقش مؤثر دین در شکل‌گیری تحولات اجتماعی در ایران در دهه‌های اخیر (جنبش مشروطه، نهضت پانزده خرداد، انقلاب اسلامی...) (شجاعی‌زند و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۵۷).
۴. جوان بودن ساختار جمعیت کشور و اهمیت مطالعه علمی و واقع‌نگرانه روحیات و نگرش‌های آنان در باب موضوعات مختلف به‌ویژه دین‌داری و جهت‌گیری دینی، به منظور ترسیم تصویری واقع‌نگر از وضعیت کنونی و نیز ارائه دورنمایی از وضعیت آتی جامعه.
۵. ملهم بودن مدل‌های سنجش تجربی دین‌داری ارائه شده از سوی اندیشمندان غربی، از آموزه‌های مسیحی و شرایط اجتماعی و تاریخی غرب و عدم امکان استفاده از آنها در مطالعه‌ی وضعیت دین‌داری مسلمانان ایرانی.
۶. ضرورت ارائه‌ی مدل بومی سنجش دین‌داری، منطبق با شرایط اجتماعی ایران و ملهم از آموزه‌های دین اسلام.

پیشینه تحقیق

پژوهش تجربی در باب دین‌داری در ایران سابقه‌ی چندانی ندارد. شاید تنها در یک یا دو دهه اخیر است که پژوهشگران جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و سایر رشته‌های علوم انسانی به ضرورت پژوهش‌های منظم و علمی در زمینه دین پی‌برده‌اند. با وجود این، چنین مطالعاتی نیز پراکنده و نامنسجم عرضه شده و در برخی موارد ابزارهای سنجش، مغشوش و میزان روایی و پایایی آنها نامعلوم بوده و به همین دلیل فاقد ارزش روش‌شناختی لازم هستند. در چنین وضعیتی داده‌های به‌دست آمده از این تحقیقات را چندان با اعتماد نمی‌توان مورد تحلیل قرار داد.

تحقیقات پیمایشی سنجش دین‌داری، برحسب شیوه‌ی سنجش متغیر دین‌داری، به سه دسته قابل تقسیم هستند: نخست، تحقیقاتی که بدون مدل و تنها با استفاده از شاخص به سنجش دین‌داری پرداخته‌اند؛ دوم، تحقیقاتی که با استفاده از مدل‌های غربی دین‌داری را سنجیده‌اند؛ و سوم، تحقیقاتی که با طراحی مدل بومی نسبت به سنجش دین‌داری اقدام کرده‌اند (همان، ص ۵۸).

کاظمی و فرجی، در بررسی پژوهش‌ها و مطالعات مرتبط با موضوع دین، حدود ۱۳۵ پژوهش، مقاله، کتاب و پایان‌نامه (در سطوح کارشناسی‌ارشد و دکتری)، را ارزیابی و از مجموع آنها، تعداد ۷۳ مورد

۱۱ ..... بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری

پژوهش تجربی مرتبط با موضوع دین و دین‌داری (متغیر وابسته یا متغیر مستقل آن دین‌داری بوده است)، را گزارش کرده‌اند. تحقیقات مزبور، در مطالعه‌ی موضوع دین‌داری از رویه‌ی یکسانی پیروی نکرده‌اند: «در بررسی ابعاد دین‌داری ۳۷ درصد تحقیقات صرفاً یک بعد از دین را سنجیده‌اند. غالب تحقیقاتی که به یک بعد از دین اکتفا کرده‌اند، از سنجه‌های مرتبط با مناسک دینی بهره گرفته‌اند. این در حالی است که ۲۴/۷ درصد تحقیقات، دو بعد، ۹/۶ درصد سه بعد، ۱۳/۷ درصد چهار بعد و ۵/۵ درصد پنج بعد و بیشتر در کار خود لحاظ کرده‌اند. غالب پژوهشگرانی که بیش از سه بعد را سنجیده‌اند از مدل گلاک و استارک متأثر بوده‌اند. ۹/۶ درصد تحقیقاتی که اساساً بعدی از ابعاد دین‌داری را سنجیده‌اند بیشتر پژوهش‌هایی بوده‌اند که به بررسی نگرش نسبت به دین پرداخته‌اند» (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۵، صص ۲۱۷-۲۱۶).

در بین پژوهش‌های موجود در باب دین‌داری، برخی کوشیده‌اند، تا با بهره‌گیری از مدل چندبعدی، نسبت به سنجش دین‌داری اقدام کنند. گرچه در این خصوص برخی در راستای ارائه‌ی مدل یا مقیاس بومی و متناسب با شرایط اجتماعی ایران و آموزه‌های دین اسلام، تلاش کرده‌اند، اما، اغلب آنها از مدل‌های معروف دین‌داری، مانند مدل گلاک و استارک (۱۹۶۶)، مدل فالکنر و دی‌جانگ (۱۹۶۶) و مدل لنسکی (۱۹۶۱) ملهم‌اند. در ادامه، برخی از این تحقیقات معرفی می‌شوند.

سراج زاده، در تحقیقی با عنوان «بررسی رابطه‌ی دین‌داری و بزهکاری دانش‌آموزان دبیرستان‌های تهران»، آثار پای‌بندی به دین را بر گرایش به بزهکاری مطالعه کرده است. وی در این تحقیق، برای سنجش تجربی دین‌داری از مدل گلاک و استارک بهره گرفته است؛ البته در این میان کوشیده است تا در حد امکان با اعمال پاره‌ای اصلاحات، به ویژه در شاخص‌ها و گویه‌ها، مدل مذکور را بر دین اسلام منطبق کند. یافته‌های کلی تحقیق، نشانگر التزام دینی نسبتاً بالای دانش‌آموزان مورد مطالعه است، به طوری که دین‌داری ۴/۲ درصد پایین، ۴۵/۸ درصد متوسط و ۵۰ درصد بالا می‌باشد. همچنین در جامعه‌ی ایران به رغم کشور‌های غربی، گرایش دینی طبقات پایین، قویتر از طبقات بالاست (سراج‌زاده، ۱۳۷۵).

طالبان، در تحقیقی با عنوان «بررسی تجربی دین‌داری نوجوانان کشور» کوشیده است تا با ارزیابی قضاوت‌های ارائه شده در خصوص دین‌داری جوانان در سطح جامعه، میزان اعتبار علمی آنها را بررسی کند. برای این منظور، با مبنای قرار دادن مدل گلاک و استارک، برای هر کدام از ابعاد پنج‌گانه‌ی مدل مزبور (اعتقادات دینی، انجام مناسک دینی، تجارب دینی، پیامد دینی و دانش دینی) پنج گویه طراحی کرده است. براساس یافته‌های تحقیق، بیش از ۹۰ درصد پاسخ‌گویان با گویه‌های اعتقادی موافق بوده‌اند. همچنین، بیش از ۶۵ درصد افراد مورد مطالعه، موافقت خود با گویه‌های بعد تجربی دین‌داری را زیاد و خیلی زیاد اعلام کرده‌اند. اما، برخلاف یافته‌های فوق، تعداد پاسخ‌گویانی که در پاسخ به گویه‌های مربوط

۱۲ ..... پژوهش نامه علوم اجتماعی ، سال سوم، شماره دوم، تابستان ۱۳۸۸

به شرکت در نماز جمعه و جماعت، گزینه‌های به‌ندرت و اصلاً را انتخاب کرده‌اند، به ترتیب ۸۲/۹ و ۶۴ درصد بوده است (طالبان، ۱۳۷۹).

غیاثوند، در تحقیقی فرایند جامعه‌پذیری دینی جوانان را مطالعه کرده است. این تحقیق، با هدف بررسی وضعیت دین‌داری دانشجویان دانشگاه تهران انجام شده است. سؤال اصلی پژوهش حاضر از این قرار است: وضعیت و ابعاد دین‌داری در بین دانشجویان چگونه است؟ و عوامل و منابع مؤثر بر آن کدامند؟. وی پس از بررسی ابعاد دین از نظر واج، دواس، کمال المنوفی و گلاک و استارک، برای سنجش وضعیت دین-داری دانشجویان، از مدل گلاک و استارک، استفاده کرده است.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که خانواده، دانشگاه و دوستان تأثیر مستقیمی بر جامعه‌پذیری دینی دانشجویان دارند. همچنین ۵۶ درصد دانشجویان از دین‌داری قوی، ۲۰ درصد متوسط و ۱۹ درصد ضعیف برخوردارند. در خصوص ابعاد دین‌داری، یافته‌ها نشان دهنده‌ی پای‌بندی نسبتاً بالای دانشجویان به بعد اعتقادی و در مقابل، پای‌بندی نسبتاً ضعیف آنها به انجام مناسک دینی است. محقق، در پایان نتیجه می‌گیرد که به علت نفوذ باورها و ارزش‌های مدرن در دین و رشد نهادها و کارگزاران دینی جدید در کنار نهادهای سنتی، نوعی «بی‌شکلی دین‌ورزی» در بین دانشجویان به وجود آمده است (غیاثوند، ۱۳۸۰).

مهدوی، با استفاده از روش پیمایش اینترنتی، وضعیت دین‌داری کاربران اینترنت را به صورت تجربی بررسی کرده است. محقق در این پژوهش درصدد پاسخگویی به سؤالات زیر بوده است:

آیا الگوی مرسوم در سنجش دین‌داری، یعنی، الگوی گلاک و استارک، برای مطالعه‌ی دین اسلام مناسب است؟ اگر این الگو مناسب نیست، به چه اصلاحاتی احتیاج دارد؟ در عملیاتی کردن مفاهیم و ابعاد دین‌داری، به چه مسائلی باید توجه داشت؟ آیا جمعیت تحقیق در امر الگوی سنجش دین‌داری و نحوه‌ی گویه‌سازی مؤثر است؟ وضعیت دین‌داری در فضای مجازی چگونه است؟

مهدوی در پژوهش حاضر، پس از بررسی مدل‌های مختلف دین‌داری (مدل آلپورت، واخ، فالکنر و دی-جانگ، کینگ و هانت، هیمل فارب، کانینگهام و پیچر، بروئن، گلاک و استارک و...) با استفاده از مدل گلاک و استارک (۱۹۶۶) و دی‌جانگ و فالکلند (۱۹۶۶) و مدل دی‌جانگ و فالکلند و وارلند (۱۹۷۶) ابعاد ۶ گانه‌ای را برای سنجش دین‌داری به این شرح ارائه می‌کند: اعتقادات دینی، مناسک دینی، محرمات دینی، دانش دینی و پیامد دینی. براساس یافته‌های تحقیق، میانگین بعد اعتقادی، همانند سایر تحقیقاتی که در فضای واقعی انجام می‌شوند، بالاست. در مقابل، میانگین بعد پی‌آمد دینی به نسبت سایر ابعاد پایین است (مهدوی، ۱۳۸۳).

۱۳ ..... بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری

میرسنده‌سی، میزان، انواع و عوامل دین‌داری دانشجویان را مطالعه کرده است. محقق، تأثیر عواملی مانند ارتباط با رسانه‌های جهانی، تعلق به نظام سیاسی، محیط دانشگاه و ارتباط با مراکز و افراد مذهبی را بر میزان التزام دینی و انواع دین‌داری سنجیده است.

مهم‌ترین نتایج تجربی تحقیق از این قرارند: متغیرهای «تعلق به نظام سیاسی» و «مراجعه به مراکز مذهبی» بیش‌ترین رابطه‌ی معنادار مثبت را با تمام انواع دین‌داری دارند؛ میزان ارتباط با رسانه‌های جهانی، با دین‌داری‌های مبتنی بر ابعاد اصلی دین رابطه‌ی منفی دارد؛ میزان حضور در دانشگاه تنها با «دین‌داری با واسطه و میزان پیروی از روحانیت» رابطه‌ی منفی دارد؛ در بین متغیرهای فردی، متغیر جنسیت، نشان‌دهنده‌ی افزایش معنادار میزان دین‌داری زنان نسبت به مردان است؛ همچنین، میزان تحصیلات والدین در مواردی رابطه‌ی معنادار با برخی از انواع دین‌داری دارد. در مجموع، این تحقیق نشان می‌دهد که نظام سیاسی بیش‌ترین تأثیر را بر شکل‌گیری تمایز میان انواع دین‌داری‌ها در بین دانشجویان داشته است و با توجه به پایین بودن شاخص‌های تعلق دانشجویان به نظام سیاسی، آنها در مسیر تمایز با دین‌داری‌های مورد نظر نظام سیاسی گام بر می‌دارند (میرسنده‌سی، ۱۳۸۳).

حبیب‌زاده خطبه‌سرا، انواع دین‌داری را در بین دانشجویان دانشگاه تهران، مطالعه کرده است. وی، برای سنجش تجربی وضعیت دین‌داری دانشجویان، از مدل شجاعی‌زند استفاده کرده است. براساس مدل مذکور، دین‌داری دارای ابعاد، نشانه‌ها و پیامدهایی است که می‌بایست در مطالعه‌ی آن از یکدیگر تفکیک شوند. نتایج به دست آمده، نشانگر پراکندگی قابل توجه میزان پای‌بندی دانشجویان در بین ابعاد مختلف دین‌داری است؛ به طوری که پاسخ‌گویان در ابعاد اعتقادات دینی، اخلاق و تکالیف فردی بیش‌ترین نمره و در عبادت جمعی، عبادت فردی (اعمال مستحبی) و دانش دینی کم‌ترین نمره را اخذ کرده‌اند. از دید محقق، تفاوت نمرات ابعاد مختلف دین‌داری، نشانگر تضعیف دین‌داری سنتی (پای‌بندی افراد به همه‌ی ابعاد دین‌داری) در بین دانشجویان است. نتیجه‌ی دیگر اینکه، دین‌داری دانشجویان با ترکیب همه‌ی ابعاد و متغیرها به سمت متوسط میل می‌کند، به گونه‌ای که دین‌داری ۴۵/۲۵ درصد از آنها متوسط، ۴۱/۵ درصد کم و ۱۳/۵ درصد زیاد است. (حبیب‌زاده، ۱۳۸۴).

چارچوب مفهومی

مفهوم دین، یک مفهوم کلی اعتباری است که امکان تعریف حقیقی آن وجود ندارد، بنابراین، دین‌پژوهان در مقام طراحی مدل و سنجش‌های مناسب برای سنجش تجربی التزام به دین، ناگزیر از تعریف لفظی دین‌داری و تعیین ویژگی‌های مصداقی آن برحسب دین خاص و جامعه آماری مورد مطالعه هستند (خسروپناه، ۱۳۸۶، صص ۱۹۰-۱۹۱).

برای مطالعه علمی دین، روش‌های مختلفی وجود دارد که یکی از آنها استفاده از مدل و ساخت سنجه براساس آن است. از طریق مدل، می‌توان به بررسی انواع، میزان و تغییرات دین‌داری در طول زمان پرداخت. در این خصوص، مدل‌ها و سنجه‌های متعددی از سوی دین‌پژوهان مختلف به ویژه پژوهشگران غربی و مسیحی ارائه شده است.

هیل و هود (۱۹۹۹)، با فراتحلیل مقیاس‌های سنجش دین‌داری، تعداد ۱۲۳ مقیاس ارائه شده از سوی جامعه‌شناسان و روان‌شناسان دین را شناسایی و آنها را بر حسب موضوع، گونه‌شناسی کرده‌اند. گونه‌شناسی مزبور، شامل ۱۷ گونه‌ی مجزا به شرح ذیل است: «مقیاس‌های اعتقادات و اعمال دینی»^۳، «مقیاس‌های گرایش‌های دینی»^۴، «مقیاس‌های جهت‌گیری دینی»^۵، «مقیاس‌های رشد دینی»^۶، «مقیاس‌های التزام و اهتمام دینی»^۷، «مقیاس‌های تجربه‌ی دینی»^۸، «مقیاس‌های ارزش‌های اخلاقی/دینی یا خصوصیات فردی»^۹، «مقیاس‌های چند بعدی دینی بودن»^{۱۰}، «مقیاس‌های مقابله‌ی دینی با مشکلات و حل مسأله»^{۱۱}، «مقیاس‌های معنویت و عرفان-گرایی»^{۱۲}، «مقیاس‌های مفهوم خدا»^{۱۳}، «مقیاس‌های بنیادگرایی دینی»^{۱۴}، «مقیاس‌های نگرش به مرگ و زندگی پس از آن»^{۱۵}، «مقیاس‌های مداخله‌ی الهی و انتساب دینی»^{۱۶}، «مقیاس‌های غفران و بخشودگی»^{۱۷}، «مقیاس‌های دین‌نهادی»^{۱۸} و «مقیاس‌های سازه‌های مرتبط با دین»^{۱۹} (Hill & Hood, 1999).

مقیاس‌های مذکور به دلیل ریشه داشتن در سنت مسیحیت و شرایط اجتماعی-تاریخی غرب، دارای ویژگی‌هایی هستند که می‌بایست، از سوی دین‌پژوهان برخوردار از سنت دینی و شرایط اجتماعی متفاوت با غرب مسیحی، مورد توجه قرار گیرند: اولاً، سنجه‌های دین‌داری غربی (اعم از آمریکایی یا اروپایی)، به شدت مسیحی و غربی هستند، بنابراین، تلقی عمومیت و شمولیت مطلق و به کارگیری سهل‌انگارانه‌ی آنها در بسترها و شرایط دینی و اجتماعی مغایر، موجبات بروز اشتباه در سنجش، کاهش اعتبار علمی پژوهش و ارزش کاربردی نتایج آنها می‌شود. ثانیاً، در بحث دین‌داری و ابعاد تفصیل یافته‌ی آن، کمتر، اثری از بعد «شریعت»، یعنی پای‌بندی به احکام و دستورات دینی مشاهده می‌گردد و یا تفکیک روشنی میان «ایمان» و «اعتقاد» وجود ندارد و متأثر از غلبه‌ی رهیافت مسیحی، غالباً یکی به دیگری تقلیل داده شده است. ثالثاً، عدم تفکیک و تفصیل روشن میان مقولات بکار رفته در سنجه‌های مذکور وجود دارد؛ بدین معنا که مقولات مربوط به «ابعاد» دین‌داری، از مقولات «نشانه‌های» دین‌داری و هر دو از مقولات «پی‌آمده» به خوبی تمیز داده نشده‌اند. همین آمیختگی، کار پژوهش‌گر را در تشخیص صحیح گونه‌های دین‌داری با مشکل مواجه می‌سازد (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴، صص ۵۰-۴۸).

الف- مدل‌های داخلی سنجش دین‌داری

با توجه به تأثیرپذیری مدل‌های سنجش تجربی دین‌داری از شرایط اجتماعی و نیز آموزه‌های مذهبی جامعه مورد مطالعه، بنابراین، امکان بهره‌برداری از مدل‌های ارائه شده از سوی دین‌پژوهان غربی در بسترهای

۱۵ ..... بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری.....

دینی - اجتماعی مغایر (بستر دینی اسلام و شرایط اجتماعی ایران) دشوار و فاقد اعتبار علمی کافی است (شجاعی زند و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۶۳).

با عنایت به گفتار فوق، برخی از دین‌پژوهان ایرانی، به رغم نوپا بودن مطالعات تجربی دین‌داری در ایران، با درک کاستی‌های موجود در مدل‌ها و مقیاس‌های ارائه شده از سوی اندیشمندان غربی و تشخیص ناکارآمدی آنها در سنجش وضعیت دین‌داری در بین جامعه‌ی آمار‌ی ایرانیان، تلاش‌هایی را در راستای ساخت مدل‌ها و مقیاس‌های بومی سنجش دین‌داری، انجام داده‌اند. در ادامه، برخی از مدل‌های مزبور معرفی می‌شوند.

مسعود آذربایجانی برای ساخت «آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام»، ابتدا برخی از دیدگاه‌های موجود در خصوص ساختار اسلام، را مطرح و سپس در گونه‌شناسی آموزه‌های دین اسلام، آنها را به سه ساحت «اعتقادات»، «اخلاقیات» و «وظایف عملی» (عبادات) تقسیم می‌کند. از دید او، سه اصل توحید، نبوت و معاد، اصول اعتقادی و شالوده‌ی دین اسلام را تشکیل می‌دهند، به گونه‌ای که همه‌ی گزاره‌های خبری و انشایی دین اسلام، معنای خود را از این اصول وام می‌گیرند. اخلاقیات، به اصولی اطلاق می‌شود که انسان باید مطابق و موافق آنها زندگی کند؛ این اصول، با بیان عواقب و نتایج نهایی اعمال انسان‌ها، این واقعیت را به آنان می‌آموزد که نتایج و آثار اعمال بشر نه تنها در دنیا که در آخرت نیز گریبان او را رها نخواهد کرد. خطوط کلی اخلاقیات اسلام در ضمن بخش‌های گوناگون فردی، خانوادگی، روابط اجتماعی - اقتصادی و... قرار می‌گیرد. عبادات یا وظایف عملی، نیز بخش مهمی از مجموعه‌ی اعمال و رفتارهایی (نماز، زکات، روزه، حج، خمس، جهاد...) را تشکیل می‌دهد که در فرهنگ اسلامی با عنوان فروع دین شناخته شده و در کنار اصول دین قرار می‌گیرند. گرچه این اعمال دارای بعد فردی و اجتماعی هستند، اما، برخی از آنها، (مانند نماز، روزه و حج)، بیشتر در طیف عبادی جای می‌گیرند، در حالی که دسته‌ای دیگر (مانند زکات و خمس)، دارای جنبه‌ی اجتماعی - اقتصادی و دسته‌ی سوم، (یعنی جهاد و امر به معروف و نهی از منکر)، دارای حیثیت قوی اجتماعی و سیاسی هستند. نکته‌ی دیگر اینکه، در منابع اسلامی در مورد روابط مدنی و حقوق خصوصی، اعم از حوزه‌ی درون خانوادگی و حوزه‌ی فراتر از آن (روابط مالی و معاملاتی، مسائل جزایی و قضایی و نیز امور سیاسی و مبانی حکومت)، آموزه‌هایی به صورت واجب، مستحب، حرام، مکروه و حرام وجود دارد (آذربایجانی، ۱۳۸۵، صص ۵۸-۵۳).

آذربایجانی، پس از ذکر مقدمات فوق، آزمون جهت‌گیری مذهبی را در ردیف آزمون‌های روانی و از سنخ آزمون‌های شخصیت (مانند آزمون خودشناسی و...) دانسته و برای طراحی آزمون جهت‌گیری مذهبی، از دیاگرام سلسله مراتب عوامل شخصیت، کمک گرفته است. وی، بر مبنای تعریف سالواتور مدی^{۲۰} از

شخصیت، و براساس دیاگرامی که او از بخش‌های مختلف شخصیت عرضه کرده است، «ایمان» را به عنوان گرایش هسته‌ای در جهت‌گیری مذهبی و کلید واژه‌ی دین‌داری در متون دینی تلقی می‌کند (همان، صص ۶۴-۶۳). آذربایجانی، سپس با تحلیل متون و منابع اصلی دین اسلام (قرآن و روایات معتبر)، می‌کوشد تا ضمن بررسی واژه‌ی ایمان و واژه‌های دارای میدان‌های معنایی نزدیک به آن، مانند دین، تقوی، اسلام، هدایت و ...، مجموعه‌ی رفتارها و ویژگی‌های متوقع از یک فرد دین‌دار (به تعبیر او مؤمن) را شناسایی و در نهایت مدل پیشنهادی خود را برای سنجش دین‌داری ارائه نماید (همان، ص ۶۴).

در مدل پیشنهادی آذربایجانی، «ایمان» گرایش هسته‌ای مشخص‌کننده‌ی جهت‌گیری کلی مذهبی در زندگی است که در سه حوزه‌ی اساسی دین یعنی اصول دین، فروع دین و اخلاقیات ظهور می‌یابد. از دید او، مقوله‌های اساسی که می‌توانیم به گونه‌ای نسبتاً جامع، مجموعه ویژگی‌های مؤمن را از دیدگاه اسلام در آنها قرار دهیم، عبارتند از: انسان و خدا، انسان و آخرت، اولیای دین، انسان و دین، بدن و قوای زیستی، امور اقتصادی، روابط اجتماعی، خانواده، انسان و طبیعت، و اخلاق فردی. این مقوله‌ها، در واقع، عوامل مرتبه‌ی دومی هستند که هر کدام مجموعه‌ای از رگه‌ها و ویژگی‌های نزدیک به هم را در خود جای می‌دهند (همان، ص ۶۶).

فقیهی و همکاران (۱۳۸۴) نیز با اتخاذ رهیافت روان‌شناختی، تلاش خود را مصروف طراحی الگوی بومی و مبتنی بر آموزه‌های اسلام برای سنجش دین‌داری کرده‌اند. آنها هدف خود را «بررسی مؤلفه‌های دین - داری با رویکرد درون دینی به آیات قرآن و احادیث معصومان(ع) و تبیین عناصر اصلی دین‌داری، با دید روان‌شناختی» اعلام کرده‌اند (فقیهی و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۲۱۹). آنان با جداسازی رویکرد درون دینی از رویکرد برون دینی در مطالعه دین، ضمن اتخاذ رویکرد درون دینی، اظهار داشته‌اند که در این رویکرد، با رجوع به متون اصلی دین و استنباط محتوای آن، نشان داده می‌شود که دین در چه حیطه‌هایی برای انسان پیام دارد؟ جنبه‌های مهم دین‌داری کدامند؟ و میزان انتظار دین از پیروان چه اندازه است؟ (همان، ۲۱۰).

براساس مقدمات فوق، سؤال اصلی خود را به این شرح مطرح می‌کنند: «در منابع اصیل اسلامی مانند قرآن و احادیث معصومان(ع)، چه عناصر محوری و مؤلفه‌های مهمی برای دین‌داری در نظر گرفته شده است و چگونه می‌توان آنها را از نظر روان‌شناختی طبقه‌بندی و اولویت‌بندی کرد؟» (همان).

فقیهی و همکاران، برای پاسخگویی به این سؤال، ضمن بررسی معنای واژه‌ی دین در قرآن، از میان تعاریف و معانی گوناگون، دو تعریف اصلی آن یعنی دین به معنای مجموعه قواعد اعتقادی، اخلاقی، فقهی و حقوقی وحی شده از جانب خدا و دین به معنای دین‌داری یا انقیاد و پای‌بندی به همان قواعد اعتقادی، اخلاقی، فقهی و حقوقی را انتخاب کرده و با هدف تبیین دو معنای مذکور و نیز شناسایی و استخراج مؤلفه‌های اصلی دین - داری، سه دسته از متون دینی را به شرح زیر بررسی کرده‌اند:

بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری..... ۱۷

واژگان کلیدی: در قسمت واژگان کلیدی، واژه‌ها و مفاهیم مهم نشانگر مؤلفه‌های اصلی دین‌داری در آیات قرآن و احادیث معصومان(ع)، بررسی شده‌اند.

مهمترین واژه‌های شناسایی شده عبارتند از: ملائک‌الدین (ملائک و معیار دین‌داری)، اصل‌الدین (ریشه‌ی اصلی دین‌داری)، قواعد‌الدین (پایه‌های دین‌داری)، اساس‌الدین (بنیاد دین‌داری)، عماد‌الدین و عمود‌الدین (ستون دین‌داری)، رأس‌الدین (سر و عنصر محوری در دین‌داری)، نظام‌الدین (ارتباط عناصر دین‌داری و ساختار آن)، جماع‌الدین (اوصاف جامع دین‌داری که در یک فرد گرد می‌آید)، دعائم‌الایمان (تکیه‌گاه‌های ایمان)، ارکان‌الایمان (رکن‌های ایمان)، اصل‌الایمان (ریشه و پایه‌ی اصلی ایمان) و حقیقت‌الایمان (درستی ایمان) (همان، صص ۱۶ - ۲۱۲).

برای هر کدام از واژگان فوق، روایت‌هایی از معصومین(ع) نقل شده است که پرداختن به آنها در فرصت این نوشتار نیست.

نشاتگان و اوصاف فرد دین‌دار: در این قسمت، با اذعان به بیان ویژگی‌ها و نشانه‌های شناختی، عاطفی و رفتاری افراد دین‌دار و مؤمن، در آیات قرآن و روایات معصومین(ع)، در راستای شناسایی و دسته‌بندی آنها تلاش شده است.

نشاتگان آسیب شناختی دین‌داری: در این قسمت، به آن دسته از آیات و روایاتی اشاره شده که در آنها به عناصر شناختی، عاطفی و عملکردی منافی با دین‌داری و تضعیف‌گر ایمان پرداخته شده است. مقیاس دین‌داری فقیهی و همکاران، بر عناصر اصلی دین یعنی عقاید، اخلاق و احکام مبتنی بوده و در آن دین‌داری نیز به عنوان پای‌بندی و اتقیاد به مجموعه قواعد اعتقادی، اخلاقی و احکام تعریف شده است (همان، صص ۲۲۹ - ۲۲۸).

محمد داوودی (۱۳۸۴)، در مقاله‌ای با عنوان «ساختار اسلام و مؤلفه‌های تدین به آن»، می‌کوشد تا مقیاسی را جهت سنجش التزام به دین اسلام ارائه نماید. از دید او، مراد از ساختار اسلام، ابعاد و مؤلفه‌های دین اسلام و روابط درونی و متقابل آنها با یکدیگر و مراد از مؤلفه‌های دین‌داری، ویژگی‌هایی است که یک فرد مؤمن و معتقد به اسلام باید آنها را دارا باشد (داوودی، ۱۳۸۴).

داوودی، برای دستیابی به هدف فوق، ابتدا چشم‌اندازی کلی از اسلام، منابع و تعالیم آن ارائه و سپس تقسیم‌بندی‌های مختلف مطروحه از ساختار اسلام توسط اندیشمندان اسلامی (تقسیم‌بندی شهید مطهری، غزالی، شهید صدر، اعرافی و همکاران، مصباح یزدی) را معرفی می‌کند. وی، پس از بیان دیدگاه اندیشمندان اسلامی، دیدگاه خود را در باب مؤلفه‌های اساسی دین اسلام، ارائه می‌دهد. از دید او اسلام هفت مؤلفه به شرح ذیل دارد:

۱- **دانش و شناخت:** مجموعه‌ای از گزاره‌های اخباری در مورد خدا، انسان، جهان، پیامبران، سیره و زندگی پیامبر اسلام و ... که در متون اسلامی آمده و اعتقاد به آنها لازم نیست (مانند آشنایی با قرآن، حدیث، سیره‌ی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع)).

۲- **اعتقادات:** بخشی از شناخت و دانش دینی است که پذیرش و باور به آن لازم است. مانند ایمان به وجود خدا، یگانگی خدا، عدل و حکمت و دیگر صفات خدا.

۳- **اخلاقیات:** آن بخش از تعالیم اسلام که صفات و رفتارهای پسندیده و ناپسند را مشخص می‌کند. اخلاقیات به سه دسته‌ی اخلاق فردی، اخلاق خانوادگی و اخلاق اجتماعی تقسیم می‌شود. در اخلاق فردی، بایدها و نبایدهای مربوط به خود فرد بیان می‌شود، مانند لزوم نظافت و طهارت، تعدیل غریزه‌ها، تقوا و توبه. در اخلاق خانوادگی، چگونگی رفتار با والدین، همسر و فرزندان بیان می‌گردد. در اخلاق اجتماعی، بایدها و نبایدها در برخورد با مؤمنان و غیرمؤمنان بیان می‌شود. مانند اینکه، مؤمن در برخورد با مؤمن نرم و مهربان و در برخورد با کافران شدید و سخت عمل می‌کند.

۴- **آداب و سنت‌ها:** این مؤلفه‌ی اسلام، چگونگی رفتار ما را در برخی موقعیت‌های خاص مشخص می‌سازد. مانند آغاز هر کاری با نام خدا، سلام کردن، مصافحه کردن، عقیقه و ....

۵- **عبادات و شعائر دینی:** اعمال و مناسکی که انتظار می‌رود مسلمانان آنها را انجام دهند. مانند نماز، روزه، دعا، ذکر، تلاوت قرآن و ...

۶- **تعالیم اقتصادی:** این بخش، شامل آموزه‌های اسلام در باب کار، درآمد و دیگر موضوعات اقتصادی است.

۷- **تعالیم سیاسی و حکومتی:** این مؤلفه، آموزه‌های اسلام در باب حکومت و رابطه‌ی با حاکمیت را در بر می‌گیرد. مانند ضرورت حفظ استقلال جامعه‌ی اسلامی و دفاع از آن در برابر تجاوز دیگران (همان، صص ۱۶۷-۱۶۶). داوودی، پس از بیان مؤلفه‌های فوق، برای تعیین روابط درونی و متقابل آنها با یکدیگر، با اتخاذ رویکرد غایت‌گرایانه، آیات قرآن در باب آفرینش هستی و انسان را بررسی کرده و نتیجه می‌گیرد که هدف خداوند از آفرینش هستی و انسان و ارسال پیامبران، این است که انسان با اراده و اختیار خود خداپرست شود و او را عبادت کند (همان، ص ۱۷۰).

به بیان دیگر، هدف خداوند از آفرینش انسان، شناخت، ایمان و اطاعت خدا توسط انسان است. این همان دین است، چرا که از نظر خداوند، دین یعنی تسلیم شدن در برابر خدا و اطاعت از دستورات او. بر این اساس، ابعاد شناختی و اعتقادی، بر بعد عملی مقدم است، زیرا بدون آن دو، اطاعتِ ارادیِ آگاهانه تحقق نمی‌یابد (همان، ص ۱۷۱).

از دید داوودی، در میان مؤلفه‌های هفت‌گانه‌ی دین اسلام، مؤلفه‌های شناخت و اعتقاد، بر مؤلفه‌های دیگر که همگی از سنخ اطاعت و عمل هستند، مقدم‌اند؛ زیرا بدون شناخت و اعتقاد، ابعاد دیگر تحقق عملی

نمی‌یابند. در میان اعتقادات نیز شناخت و اعتقاد به خدا، بر دیگر شناخت‌ها و اعتقادات مقدم است؛ زیرا، غایت آفرینش انسان و بعثت پیامبران، شناخت خدا و ایمان به او توسط انسان است. شناخت پیامبران و امامان، زمینه‌ساز دستیابی به معرفت و ایمان الهی است. از سوی دیگر، ایمان به پیامبری و به تبع آن امامت، در گرو ایمان به خدا است. اگر کسی وجود خدا را نپذیرد، سخن گفتن از نبوت برای او معنایی ندارد، همچنین است معاد، زیرا بدون پذیرش خدا، اثبات معاد نیز امری محال است (همان، ص ۱۷۲).

براساس گفتار فوق، گرچه نوعی رابطه‌ی طولی و ترتیبی میان مؤلفه‌های دین اسلام وجود داشته و در این سلسله مراتب، شناخت خدا و اعتقاد به او در جایگاه نخست و شناخت و اعتقاد به پیامبر (ص) و امامان (ع) و معاد در رتبه‌ی دوم و مؤلفه‌های عبادات، اخلاقیات، آداب و سنن، اقتصادیات و تعالیم سیاسی - حکومتی در رتبه‌ی سوم جای دارند، اما، این رابطه، یک سویه و از بالا به پایین نیست. به این معنا که، همچنان که اعتقاد به خدا شرط لازم برای شناخت و اعتقاد به نبوت، امامت و معاد است، این اعتقادات نیز به سهم خود، شناخت و اعتقاد به خدا را تقویت می‌کنند. همچنین، همان‌طور که مؤلفه‌ی اعتقادات، مستلزم عبادات و اخلاقیات بوده و زمینه را برای تحقق و پذیرش آنها آماده می‌کند، از سوی دیگر، عبادات، اخلاقیات و سایر مؤلفه‌های سطح سوم نیز اعتقادات را تثبیت و تعمیق می‌نمایند (همان، ص ۱۷۶).

افزون بر رابطه‌ی طولی، نوعی رابطه‌ی هسته- پوسته‌ای نیز در بین مؤلفه‌های دین اسلام وجود دارد. داودی، در توضیح رابطه مذکور می‌نویسد: شناخت و اعتقاد به خدا، هسته‌ی اصلی دین اسلام است و سایر اجزاء و مؤلفه‌ها از آن سرچشمه می‌گیرند. نخستین لایه‌ی درونی بعد از شناخت و اعتقاد به خدا، شناخت و اعتقاد به پیامبر (ص)، امامان (ع) و معاد است. این لایه، ثمره و لازمه‌ی مستقیم شناخت و اعتقاد به خدا بوده و به همین سبب، از بقیه‌ی مؤلفه‌ها به هسته‌ی دین نزدیک‌تر است. سومین لایه‌ی درونی دین اسلام، عبادات و اخلاقیات است که لازمه و ثمره‌ی دو لایه‌ی قبل هستند؛ یعنی شناخت و اعتقاد به خدا و نیز شناخت و اعتقاد به پیامبر (ص)، امامان (ع) و معاد، خود به خود التزام به برخی عبادات و اخلاقیات را به دنبال دارد. به همین دلیل نیز عبادات و اخلاقیات، بعد از شناخت و اعتقاد به پیامبر (ص)، امامان (ع) و معاد، نزدیک‌ترین لایه به هسته‌ی اصل دین به شمار می‌آیند. آداب و سنت‌ها، چهارمین لایه‌ی دین را تشکیل می‌دهند. این لایه در عین حال که لازمه‌ی لایه‌های قبل است، محافظ اخلاقیات و عبادات نیز شمرده می‌شود؛ یعنی کسی که به آداب و سنت‌های اسلامی پای‌بند باشد، حتماً به اخلاقیات و عبادات هم پای‌بند خواهد بود. اقتصادیات و تعالیم سیاسی - حکومتی، بیرونی‌ترین لایه‌ی دین هستند. این لایه، در واقع، فراهم آورنده‌ی زمینه‌ی مناسب برای تحقق دیگر مؤلفه‌ها و نیز حافظ و نگهدارنده‌ی آنهاست. بنابراین، بین این مؤلفه‌ها نوعی ارتباط متقابل وجود دارد، هر لایه‌ی درونی، منشاء لایه‌های بیرونی‌تر است. اما از سوی دیگر، هر لایه‌ی بیرونی نگه دارنده و تقویت کننده‌ی لایه‌های درونی‌تر است (همان، صص ۱۷۹ - ۱۷۸).

۲۰..... پژوهش نامه علوم اجتماعی ، سال سوم، شماره دوم، تابستان ۱۳۸۸

داوودی، سپس به تبیین مؤلفه‌های دین‌داری، یا به تعبیر وی، ویژگی‌های فرد مؤمن می‌پردازد. وی، برای استخراج مؤلفه‌های دین‌داری، این سؤال را مطرح می‌کند که «تحقق دین اسلام در یک فرد، چه ویژگی‌هایی را در او به وجود می‌آورد؟» (همان، ص ۱۷۹). از دید داوودی، ویژگی‌های مؤمن یا از مقوله‌ی شناخت است، یا از مقوله‌ی عقیده و ایمان، و یا از مقوله‌ی عمل و رفتار. بنابراین، باید ویژگی‌های مؤمن براساس طرف رابطه‌ی فرد مؤمن و بر حسب مقولات سه‌گانه‌ی شناخت، عقیده و عمل، استخراج و دسته‌بندی شوند. داوودی با الهام از مدل آذربایجانی (۱۳۸۰)، ویژگی‌های مؤمن را در سیزده مقوله به شرح ذیل بیان می‌کند: خدا، معاد، اولیای دین، قرآن، شعائر دین، سیاست و حکومت، امور اقتصادی، اخلاق اجتماعی در برخورد با مؤمن، اخلاق اجتماعی در برخورد با غیرمؤمن، خانواده، بدن و قوای زیستی، خود و طبیعت. البته داوودی، برخی از مقولات آذربایجانی را تغییر داده و مقولاتی را نیز به آن افزوده است. مثلاً، مقوله‌ی روابط اجتماعی را به دو مقوله‌ی اخلاق اجتماعی در برخورد با مؤمن و اخلاق اجتماعی در برخورد با غیر مؤمن تقسیم کرده است؛ همچنین مقولات قرآن، شعائر دین، سیاست و حکومت را نیز به مقولات مذکور افزوده و مقوله‌ی انسان و دین را از آنها کاسته است (همان، ص ۱۸۰).

برخلاف مدل‌های پیشین که بیشتر واجد صبغه روان‌شناختی هستند، شجاعی‌زند، در طراحی مدل سنجش دین‌داری، موضع جامعه‌شناختی اتخاذ می‌کند. وی در مقاله‌ای با عنوان «مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران»، ضمن معرفی و ارزیابی انتقادی مدل‌های غربی سنجش دین‌داری، با اعتقاد به عدم تناسب مدل‌های مذکور برای سنجش دین‌داری در شرایط اجتماعی ایران و در بین مسلمانان، کوشیده است، تا برحسب دین اسلام و متناسب با شرایط اجتماعی جامعه ایران، مدلی برای سنجش دین‌داری ارائه نماید. بدین منظور، وی ضمن اذعان به ضرورت تعیین ابعاد دین و ابعاد دین‌داری از منظر یک دین‌شناس و برحسب انسان‌شناسی آن دین، در راستای استخراج منطقی ابعاد دین اسلام براساس مبانی انسان‌شناسی اسلام و ساخت مدلی مناسب جهت سنجش دین‌داری مسلمانان ایرانی، تلاش کرده است.

از دید شجاعی‌زند، دین، برای انسان بوده و ابعاد آن می‌بایست به گونه‌ای منطقی با ابعاد وجودی انسان دارای تناظر باشد. اما، در این میان، تنها ادیان دارای داعیه‌ی کمال، به تمام ابعاد وجودی انسان پرداخته‌اند. در مقابل، ادیانی را می‌توان یافت که تنها متوجه برخی از ابعاد وجودی انسان شده و سایر ابعاد را مغفول نهاده یا در ذیل و ادامه‌ی دیگر ابعاد شمرده‌اند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴، ص ۳۸).

وی، با اذعان به داعیه‌ی کمال دین اسلام در توجه به تمام ابعاد وجودی انسان، معتقد است، دعوی کمال و فراگیری در این آیین، آن را ناگزیر ساخته است تا در اهتمام به تمامی ابعاد وجودی انسان، به عنوان تنها مخاطب خویش، هیچ فرونگذارد و هر یک از ابعاد دین را متناسب و متناظر با حداقل یک بعد وجودی انسان قرار دهد. شجاعی‌زند، با پذیرش ابعاد تفصیلی یافته‌ی دین اسلام (پنج بعد «عقیده»، «ایمان»،

«عبادیات»، «اخلاق» و «شریعت»، و براساس تعریف دین‌داری (تأثیر و تجلی کم یا زیاد دین در ذهن، روان و رفتار فرد)، ابعاد پنج‌گانه‌ی ذیل را برای دین‌داری در اسلام معرفی می‌کند: «معتقدبودن»، «مؤمن بودن»، «اهل عبادت بودن»، «اخلاقی عمل کردن» و «مشرع بودن» (همان، صص ۵۳-۵۲).

شجاعی‌زند، معتقد است که برای ساخت سنجه‌های معیاری که توانایی سنجش نمودهای دین را در تمامی ابعاد وجودی فرد و عرصه‌های مختلف زندگی دارا باشند، علاوه بر ابعاد دین‌داری که حکم حداقل‌های دینی بودن را دارند؛ می‌توان از نشانه‌ها و پی‌آمدهای عمیق‌تر آن نیز سود جست. از نشانه‌های دین‌داری، می‌توان به اهتمامات فرد در «بالا بردن دانش و معلومات دینی خود»، در «داشتن ظاهر دینی»، در «برپایی شعائر» و «داشتن اهتمام مشارکتی» و «پیوندهای معاشرتی» اشاره کرد. پی‌آمدهای عمیق دین‌داری را که همانا هدف غایی ادیان در متحول ساختن انسان‌ها است، باید در «کسب بینش الهی»، در «تعمیق ایمان و تجلیاتش در نیل به قدرت کشف و شهود»، در به «چنگ آوردن ملکه تقوی» و در «ملکات اخلاقی» که به ترتیب به روابط فرد با خدا، با خود و با دیگران مربوط است، جست (همان، ص ۵۳).

ب- ارزیابی مدل‌های داخلی

پس از بیان اجمالی برخی از مدل‌های بومی سنجش دین‌داری، در ادامه، برخی از کاستی‌های آنها برشمرده می‌شود.

پیش از ورود به بحث، یادآوری این نکته ضروری است که در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان، مدل‌های چهارگانه معرفی شده در این تحقیق را برحسب نوع رهیافت به دو دسته تقسیم کرد. در این تقسیم‌بندی، مدل‌های آذربایجانی، فقیهی و داوودی به دلیل برخورداری از رهیافت روان‌شناختی در یک دسته و مدل شجاعی‌زند نیز به عنوان یک مدل جامعه‌شناختی، در دسته دیگر جای می‌گیرد. در دسته نخست، آذربایجانی و فقیهی صراحتاً موضع خود را اعلام و به دارا بودن رهیافت روان‌شناختی اذعان کرده‌اند؛ داوودی نیز در بیان ویژگی‌های مؤمن از دید اسلام، با الهام از مقوله‌های ده‌گانه‌ی آذربایجانی، عملاً رویکرد روان‌شناختی را در شناسایی و ارائه‌ی این ویژگی‌ها اتخاذ کرده است. در دسته دوم نیز مدل شجاعی‌زند برخورداری از رهیافت جامعه‌شناختی است.

با توجه به گفته‌ی فوق، ابتدا برخی از کاستی‌های مدل‌های دسته‌ی نخست بیان می‌شود:

نخست، عدم ابتناء بر تعریف روشنی از دین اسلام و در نتیجه سردرگمی در تعیین حدود و ثغور دین و شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های آن. البته آذربایجانی و فقیهی ابعاد سه‌گانه‌ای برای دین اسلام مطرح می‌کنند، اما، در ادامه مرز روشنی میان ابعاد و نشانه‌ها ترسیم نمی‌کنند؛ دوم، عدم جامعیت، یا عدم پوشش تمام ابعاد دین اسلام. در مدل آذربایجانی، ایمان دینی نه به عنوان یک بعد دین، بلکه در حکم روح و ریشه سایر ابعاد در نظر گرفته شده است. همچنین از بعد «شریعت» یا احکام دینی به عنوان یک بعد دین‌داری غفلت شده است.

در مدل فقیهی و همکاران، دین داری به عنوان پای‌بندی و انقیاد به مجموعه قواعد اعتقادی، اخلاقی و احکام دینی، تعریف شده است که این نشانگر عدم توجه آنان به ابعاد «ایمان دینی» و «مناسک دینی» است. سوّم، هم‌آمیزی ابعاد، نشانه‌ها و آثار دین داری و عدم تصریح مرزهای آنان از یکدیگر. ابعاد دین داری، اجزای درونی دین را تشکیل داده و نشانگر وجوهی است که دین مدعی پرداختن به آنها بوده و حکم حداقل‌های دینی بودن را دارند، اما، نشانه‌های دین داری دلالت‌هایی هستند که گویای دین داری فرد بوده و بیشتر جنبه‌ی ظاهری دارند. آثار دین داری نیز به خصال درونی شده‌ای اطلاق می‌شود که از ممارست طولانی مدت فرد دین دار در التزام به ابعاد و نشانه‌های دین در او ایجاد می‌شود. انتقاد فوق به مدل‌های سه‌گانه، وارد است؛ چهارم، فقدان رویکرد اجتماعی در طراحی مدل. همان‌گونه که پیشتر آمد، طراحان مدل‌ها با اتخاذ رویکرد درون دینی، در راستای ساخت نمونه‌ی آرمانی فرد دین دار تلاش کرده، اما، از ابعاد اجتماعی آن غفلت کرده‌اند.

پس از ارزیابی مدل‌های روان‌شناختی، در ادامه برخی از کاستی‌های مدل شجاعی زند، به شرح ذیل بیان می‌شود: نخست، عدم تعیین رابطه‌ی طولی بین ابعاد دین. با توجه به ناظر بودن مدل شجاعی زند به سنجش دین داری در بین مسلمانان، بنابراین می‌بایست، با بهره‌گیری از منابع اصیل اسلام، رابطه‌ی هسته و پوسته‌ای ابعاد دین اسلام را بیان کند. به این معنا که به لحاظ نظری و نفس‌الامری، کدام بعد از ابعاد دین اسلام، برای سایر ابعاد حکم‌گلب و هسته را دارد و سایر ابعاد نیز برحسب نوع ارتباط با هسته، چه وضعیتی دارند؛ دوّم، متناظرسازی «عبادیات» و «اخلاقیات» با وجه عاطفی دین. این تقسیم‌بندی با تعریف شجاعی زند از عبادیات و اخلاق ناهمخوان است. وی عبادیات را کلیه‌ی رفتارها و آدابی می‌داند که فرد در مقام پرستش، نسبت به پروردگار و معبود خویش انجام می‌دهد؛ همچنین اخلاق را مانند فقه به وجه رفتاری دین معطوف می‌داند. با توجه به تعاریف فوق، این دو بعد دین باید با وجه رفتاری دین متناظر شوند، نه وجه عاطفی؛ سوّم، ایجاد تناظر بین پیامدهای دین - داری با ابعاد خاصی از دین و دین داری. مثلاً بعد شرعیات دین با «متقی بودن» به عنوان پیامد دین داری، متناظر شده است. همان‌گونه که پیداست، ایجاد ملکه‌ی تقوا در فرد مسلمان نتیجه‌ی ممارست طولانی مدت در پای‌بندی به کلیه‌ی ابعاد دین (اعتقاد، ایمان، عبادت، اخلاق و شریعت) است، نه التزام به بعد خاصی از آن. همین نقد به پیامد «بینش الهی» و «اهل معنا بودن» نیز وارد است. چهارم، قرار دادن بعد «ایمانیات» و «مؤمن بودن» در کنار سایر ابعاد دین و دین داری، بدون ارائه سازوکار مشخصی برای سنجش تجربی آن. با عنایت به اینکه شجاعی زند، مدل خود را با هدف سنجش تجربی پای‌بندی جامعه آماری مسلمانان به دین اسلام طراحی کرده است، بنابراین، می‌بایست، دارای خصلت عملیاتی بوده و به راحتی امکان سنجش میدانی آن در بین اعضای جامعه مسلمانان وجود داشته باشد. بدیهی است، سنجش تجربی ایمان دینی در واقعیت، امکان‌پذیر نیست.

با عنایت به گفتار فوق، در ادامه، تلاش می‌شود، مدل مناسبی جهت سنجش میزان التزام به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری ارائه شود. بدیهی است، مدل مزبور، نه یک مدل نهایی و کامل، بلکه گامی اولیه در این خصوص بوده و می‌توان با بهره‌گیری از نظرات انتقادی صاحب‌نظران، کاستی‌های آن را مرتفع و بر غنای آن افزود.

مدل پیشنهادی سنجش دین‌داری

با توجه به لزوم انطباق مدل سنجش دین‌داری با آموزه‌های دین خاص و مورد بررسی، در ادامه، تلاش می‌شود تا مبتنی بر آموزه‌های دین اسلام، در راستای طراحی مدلی مناسب برای سنجش دین‌داری پیروان این دین، اقدام شود.

بر اساس منابع اسلامی (قرآن و روایات معتبر)، دین اسلام دارای سه ساحت اصلی است که عبارتند از: «عقاید» (باور و اعتقاد به حقایق و واقعیت‌های جهان هستی براساس توحید)، «اخلاقیات» (تعالیمی که فضایل و رذایل اخلاقی را به انسان شناسانده و راه تهذیب نفس او را از رذایل و تخلق او را به فضایل ارایه می‌دهد) و «شریعت/مناسک، احکام و مقررات» (تنظیم‌کننده‌ی روابط فرد با خود، با خدا و با دیگران) (جوادی آملی، ۱۳۸۰، صص ۲۸-۲۷). ساحت‌های مزبور برحسب درونی/بیرونی بودن دارای رابطه‌ی طولی و تعاملی با یکدیگر هستند. در این رابطه‌ی طولی، ساحت عقاید، هسته و ساحت، شریعت پوسته‌ی دین را تشکیل می‌دهند. ساحت اخلاق نیز در میانه آن دو جای دارد. این ساحت‌ها دارای نوعی ارتباط متقابل با یکدیگر هستند. به این معنا که هر ساحت درونی، منشاء ساحت‌های بیرونی‌تر است، اما، از سوی دیگر، هر ساحت بیرونی، نگه دارنده و تقویت‌کننده‌ی ساحت‌های درونی‌تر است (داوودی، ۱۳۸۴، صص ۱۷۹-۱۷۸).

بر اساس منابع اسلامی، ساحت اعتقادات پایه‌ی سایر ابعاد را تشکیل می‌دهد، به گونه‌ای که فاسد شدن آن زمینه‌ساز فساد سایر ابعاد است. به بیان دیگر، در صورت رسوخ سستی یا فساد در اعتقادات دینی، فرد مسلمان یا اهتمام خود نسبت به ساحت‌های اخلاقیات و شریعت و مناسک را از دست می‌دهد و یا در صورت التزام به آنها، نشانه‌ی ریا و نفاق در وی است. در مقابل، اگر فرد مسلمان به ساحت عقاید ملتزم باشد، اما، پای‌بندی او به اخلاقیات و شریعت ضعیف باشد، نشانه‌ی بروز آسیب در دین‌داری او است.

هر کدام از ساحت‌های مزبور، به نوبه‌ی خود، دارای مراتب و مؤلفه‌هایی است. ساحت اعتقادات، از حیث مراتب، به اعتقاد عامیانه (تقلیدی) و اعتقاد عالمانه (تحقیقی) تقسیم می‌شود. اعتقاد عالمانه، معمولاً، آگاهانه و مبتنی بر استدلال بوده و با تغییر محیط و شرایط به سهولت تغییر نمی‌کند. در مقابل، اعتقاد عامیانه، دارای خصلت تقلیدی و الگو گرفته از دیگران و مبتنی بر مقولات غیربرهانی است. بنابراین، این قبیل اعتقاد، بسیار متأثر از محیط اطراف بوده و با تغییر شرایط محیطی، در معرض تحول و تغییر قرار می‌گیرد. البته، اعتقاد دینی شکل گرفته در فرایند اجتماعی شدن، از حیث مراتب، اغلب از سنخ اعتقاد عامیانه و تقلیدی و محصول آموزش‌های عمومی در دوران تحصیل و تربیت دینی در محیط خانواده است.

ساحت عقاید، افزون بر مراتب، به لحاظ ساختار نیز متشکل از اجزاء و مؤلفه‌هایی است. مهم‌ترین مؤلفه‌های این ساحت عبارتند از: اعتقاد به مبدأ (توحید)، اعتقاد به معاد، اعتقاد به نبوت، اعتقاد به امامت، اعتقاد به حقانیت قرآن و ... .

ساحت اخلاقیات نیز برخوردار از مراتب و مؤلفه‌هایی است. این ساحت، از حیث مراتب، دارای سه مرتبه‌ی «آگاهی اخلاقی» (شناخت صرف نسبت به فضیلت یا رذیلت بودن برخی امور، بدون مبادرت به عمل یا تمایل به عمل)، «حالت و عمل اخلاقی» (وجود تمایلاتی برای عمل اخلاقی در فرد و نیز مبادرت به عمل اخلاقی) و «ملکه اخلاقی» (استقرار ملکه اخلاق در فرد و به اصطلاح متخلق شدن او به فضایل اخلاقی) است.

ساحت اخلاقیات از حیث مؤلفه نیز دارای دو مؤلفه‌ی اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی است. اخلاق فردی، ناظر به حالات یا اعمال اخلاقی فردی است و اخلاق اجتماعی نیز ناظر به حالات یا اعمال اخلاقی معطوف به دیگران (اعم از دیگر انسان‌ها، طبیعت و حیوانات) است.

سرانجام، ساحت شریعت نیز شامل اعمال و رفتارهای عبادی (مناسکی) و غیرعبادی است. اعمال عبادی و غیرعبادی نیز به نوبه‌ی خود به دو مؤلفه‌ی جزئی‌تر فردی و اجتماعی تقسیم می‌شوند.

گرچه گونه‌شناسی‌های مختلفی در باب ابواب و مسائل شریعت ارائه شده است، اما، گونه‌شناسی معروف و جاافتاده، مربوط به علامه‌ی حلی است. علامه حلی در این گونه‌شناسی ابواب فقه را بر چهار قسم دانسته است: عبادات، عقود، ایقاعات، احکام. اقسام مذکور برحسب ملاک «مشروط بودن صحت عمل به قصد قربت» به دو دسته کلی‌تر عبادات و غیرعبادات تقسیم می‌شوند. به این معنا که کارهایی که انسان باید بر میزان شرعی آنها را انجام دهد، یا به نحوی است که قصد تقرب به خداوند در آنها شرط شده است، یعنی صرفاً برای خدا باید انجام شود و اگر قصد و غرضی دیگر در کار باشد، تکلیف ساقط نمی‌شود و باید دوباره صورت گیرد، یا چنین نیست؟ اگر از نوع اول باشد، «عبادت» نامیده می‌شود، مانند نماز، روزه، خمس، و غیره. اینگونه کارها را در فقه «عبادات» می‌نامند. اما، اگر از نوع دوم باشد، یعنی قصد قربت، شرط صحت آن نباشد و اگر به قصد و غرضی دیگر نیز صورت گیرد، صحیح است، شامل سایر ابواب فقه می‌شود (مطهری، ۱۳۶۲، ص ۱۰۹). البته مرز ابواب مذکور براساس ملاک‌های دقیقی از یکدیگر تفکیک می‌شود که به دلیل خارج بودن از موضوع و مجال این نوشتار، به آنها پرداخته نمی‌شود. در نوشتار حاضر، برحسب ملاک قصد قربت، اعمال و احکام شریعتی به دو دسته‌ی عبادی و غیرعبادی تقسیم شده‌اند.

اعمال عبادی، دامنه‌ی نسبتاً گسترده‌ای از مناسک و رفتارهای دینی را شامل می‌شود که برخی از آنها واجب (نماز و روزه) و برخی نیز مستحب (زیارت، خواندن قرآن، خواندن ادعیه، نذر، صدقه و...) هستند. رفتارها و احکام غیرعبادی نیز در برگیرنده‌ی مجموعه دستورات و اوامر صریح و غیرصریح (مستنبط) دینی

۲۵ ..... بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری

است که نحوه‌ی زندگی در دنیا و تعامل با خود، طبیعت و دیگران را تعیین می‌کند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴، ص ۶۰). این مقررات به دو دسته کلی شامل «تکالیف فردی» و «تکالیف جمعی» تقسیم می‌شوند. تکالیف فردی ناظر به دستورات و وظایفی است که جنبه‌ی فردی داشته و یک فرد دین‌دار باید برای بهره‌مندی از ثواب و دوری از عقاب، نسبت به آنها پای‌بند باشد. تفصیل این احکام در رساله‌های عملیه آمده است که از جمله آنها می‌توان به احکام مربوط به طهارت، خوردن و آشامیدن، نگاه کردن و... اشاره کرد. تکالیف جمعی نیز ناظر به رابطه فرد با دیگران است. از جمله تکالیف جمعی می‌توان به معاملات و سیاست اشاره کرد.

افزون بر ابعاد دین‌داری که حکم حداقل‌های دینی بودن را دارند؛ برای سنجش تجربی دین‌داری، می‌توان از نشانه‌های آن نیز سود جست. از نشانه‌های دین‌داری، می‌توان به اهتمام فرد در «بالا بردن دانش و معلومات دینی خود»، در «داشتن ظاهر دینی»، در «برپایی شعائر» و داشتن «اهتمام مشارکتی» و «پیوندهای معاشرتی» اشاره کرد (همان، ص ۵۳).

با توجه به گفته فوق و با الهام از مدل شجاعی‌زند، مدل پیشنهادی سنجش تجربی دین‌داری، به شرح مندرج در جدول زیر ارائه شده است. در طراحی مدل مذکور، اهتمام ویژه‌ای به خصلت عملیاتی بودن و برخورداری از قابلیت سنجش تجربی اجزای گوناگون آن وجود داشته است. بنابراین، از آوردن بعد «مؤمن بودن» و نیز «پی‌آمدهای دین‌داری» (اهل معنا، متقی، متخلق و...) که امکان سنجش تجربی آنها به شیوه پیمایش یا سایر روشهای تجربی وجود ندارد، احتراز شده است:

جدول شماره (۱) مدل پیشنهادی سنجش دین‌داری

ساحت‌های دین اسلام	ابعاد دین‌داری		نشانه‌های دین‌داری
عقاید	معتقد بودن		داشتن معلومات دینی
اخلاقیات	انجام اعمال اخلاقی	اخلاق فردی	
		اخلاق اجتماعی	
شریعت (عبادات و احکام)	انجام اعمال عبادی	عبادات واجب	
		عبادات مستحب	فردی
			جمعی
التزام به احکام و اعمال غیر عبادی	تکالیف جمعی	تکالیف فردی	
		تکالیف جمعی	
		داشتن ظاهر دینی	تعمیم شعائر دینی
		داشتن مشارکت دینی	داشتن معاشرت دینی

روش تحقیق

با عنایت به موضوع تحقیق، مناسب‌ترین روش برای انجام آن، روش پیمایش است. جمعیت آماری این پژوهش شامل کلیه دانشجویان رشته‌های علوم انسانی و علوم پایه شاغل به تحصیل در دانشگاه قم و دانشگاه آزاد اسلامی شهر قم در سال تحصیلی ۸۸-۱۳۸۷ هستند. حجم نمونه آماری براساس فرمول کوکران و با دقت احتمالی ۰/۰۵، ۳۳۴ نفر برآورد و برای انتخاب اعضای نمونه از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای استفاده شد. داده‌های مورد نیاز با بهره‌گیری از ابزار پرسشنامه گردآوری شد. برای سنجش روایی مقیاس از «اعتبار صوری» و «اعتبار سازه‌ای» استفاده شده است. در اعتبار صوری، از نظرات متخصصان (استادان دانشگاه و محققان حوزوی) و در اعتبار سازه‌ای، از روش پیشرفته‌ی آماری تحلیل عاملی^{۱۱} استفاده گردید.

برای سنجش ضریب پایایی سئوالات تحقیق از تکنیک آلفای کرونباخ استفاده شده است. در این تحقیق، به اقتضای روش تحقیق (پیمایش) و نوع ابزار گردآوری اطلاعات (پرسش‌نامه)، برای تحلیل داده‌های گردآوری شده از روش تحلیل کمی استفاده گردید.

از میان روش‌ها و تکنیک‌های گوناگون تحلیل کمی، براساس دو ملاک «تعداد متغیر» و «سطح سنجش متغیرها»، مناسب‌ترین روش و تکنیک انتخاب و اجرا شده است. برای انجام تحلیل‌های گوناگون آماری از نسخه ۱۶ نرم‌افزار آماری «SPSS» استفاده شد.

یافته‌های تحقیق

الف- سیمای نمونه آماری

در هر تحقیق علمی که اطلاعات مورد نیاز آن از یک نمونه آماری گردآوری می‌شود، ابتدا، می‌بایست گزارشی از مهم‌ترین ویژگی‌های واحدهای آماری ارائه شود. در این تحقیق نیز با بیان خصوصیات فردی و خانوادگی پاسخگویان، در راستای ترسیم تصویری اجمالی از سیمای نمونه آماری تلاش می‌شود.

براساس یافته‌های تحقیق، ۴۶/۷ درصد پاسخگویان مرد و ۵۳/۳ درصد باقی‌مانده زن هستند. از حیث وضعیت تأهل، اغلب دانشجویان (۸۲/۹ درصد) مجرد و ۱۷/۱ درصد متأهل بوده‌اند. توزیع سنی پاسخگویان نشان می‌دهد که حدود ۵۰ درصد آنان در گروه سنی ۲۰-۲۳ سال قرار گرفته و نسبت سایر گروه‌های سنی نیز تقریباً برابر است. میانگین سن نیز ۲۲ سال است. از حیث خاستگاه مکانی و جغرافیایی، بیش از ۹۵ درصد پاسخگویان، محل سکونت خود را مناطق شهری اعلام کرده‌اند. نسبت روستائینی ۳/۳ درصد است.

توزیع پاسخگویان براساس متغیر محل تحصیل، به گونه‌ای تقریباً یکسان بین دانشگاه دولتی و آزاد اسلامی شهر قم تقسیم شده است. در این خصوص، تفاوت نسبت‌ها کمتر از یک درصد است. ۵۰/۳ درصد دانشجویان، دانشگاه محل تحصیل خود را دانشگاه آزاد اسلامی اعلام کرده‌اند، این نسبت‌ها برای دانشجویان دانشگاه قم ۴۹/۷ درصد است.

بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری..... ۲۷

از حیث مقطع تحصیلی، بیش از ۹۰ درصد تمام پاسخگویان، در مقطع کارشناسی و کمتر از ۱۰ درصد آنها در مقطع کارشناسی ارشد مشغول به تحصیل بوده‌اند. همچنین، برحسب سال ورود به دانشگاه، بیش از ۵۵ درصد پاسخگویان، در سال‌های ۱۳۸۴ و ۱۳۸۵ وارد دانشگاه شده‌اند. نسبت ورودی‌های ۱۳۸۶ و ۱۳۸۷ و ۲۸/۸ درصد و ورودی‌های سال‌های ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۳ نیز ۱۵/۱ درصد است. میانه سال ورودی، سال ۱۳۸۵ است، به این معنا که حدود ۵۰ درصد پاسخگویان، ورودی سال ۱۳۸۵ یا قبل از آن و ۵۰ درصد دیگر نیز ورودی این سال یا بعد از آن هستند.

برطبق یافته‌های تحقیق، نزدیک به ۹۵ درصد پاسخگویان با بیان وضعیت اشتغال پدر خود، مشاغل گوناگونی برای آنان بیان کرده‌اند. براساس گروه‌بندی مشاغل در این تحقیق، ۴۸ درصد پاسخگویان، نوع شغل پدر خود را شغل آزاد اعلام کرده‌اند. پس از آن مشاغل گوناگون کارمندی و نظامی (۲۹ درصد) دارای بیشترین نسبت است.

الگوی وضع فعالیت مادران دانشجویان متفاوت از پدران آنان است. بدین معنا که اغلب آنان (۸۰/۳ درصد)، وضعیت فعالیت مادر خود را خانه‌دار گزارش کرده‌اند. در این میان، کمتر از ۲۰ درصد دانشجویان مادر خود را شاغل دانسته‌اند. نسبت کارمندی نیز در بین مادران شاغل با ۱۵/۸ درصد، بیشتر از سایر مشاغل است. به نظر می‌رسد که الگوی فعالیت در میان مادران و پدران دانشجویان، با الگوهای عام فعالیت در جامعه ما همخوانی دارد که در آن اغلب مردان به لحاظ اقتصادی فعال بوده یا هستند و اکثر زنان خانه‌دارند. بیشترین فراوانی تحصیلات برای پدر دانشجویان در گروه تحصیلات راهنمایی و متوسطه با ۴۴ درصد قرار می‌گیرد. کمترین نسبت نیز به تحصیلات حوزوی با ۲/۶ درصد اختصاص دارد. نکته دیگر اینکه حدود ۲۰/۶ درصد دانشجویان، وضعیت تحصیلی پدر خود را بی‌سواد یا در حد ابتدایی و نهضت سواد آموزی اعلام کرده‌اند. از حیث میزان تحصیلات مادر، نزدیک به ۸۵ درصد پاسخگویان، میزان تحصیلات مادر خود را در سطح تحصیلات عمومی (دیپلم و پائین‌تر) بیان کرده‌اند. نسبت تحصیلات عالی‌ه برای مادران دانشجویان، بسیار اندک است.

پس از بیان مهم‌ترین ویژگی‌های فردی و خانوادگی پاسخگویان، در ادامه تصویری از وضعیت التزام آنان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری ترسیم می‌شود.

ب- وضعیت دین‌داری

۱- التزام به ابعاد دین‌داری

۱-۱- اعتقادات دینی

۱. میزان اعتقاد به وجود خداوند، بالاتر از سایر باورهای دینی است. ۹۸/۸ درصد پاسخگویان، به میزان زیاد و خیلی زیاد با این گویه موافق بوده‌اند.

۲۸..... پژوهش نامه علوم اجتماعی ، سال سوم، شماره دوم، تابستان ۱۳۸۸

۲. توزیع پاسخ‌های گویه اعتقاد به ظهور منجی آخرالزمان و اجرای عدالت از سوی او، نسبت به سایر گویه‌ها متفاوت است. به این معنا که میزان موافقت پاسخگویان با این گویه کمتر از سایر گویه‌هاست.

۳. توزیع نظرات دانشجویان در باب تمام گویه‌های اعتقادی تقریباً یکسان و تفاوت بین بالاترین و پائین‌ترین میزان اعتقاد به باورهای دینی در بین آنان ۱/۵ درصد است.

۴. میزان التزام پاسخگویان به اعتقادات دینی، بیشتر از سایر ابعاد و نشانه‌های دین‌داری است. میانگین اعتقاد نسبت به باورهای دینی ۱۹/۳۸ از بیست است.

۲-۱- اخلاق دینی

۱. صفات اخلاقی ده‌گانه در ذیل دو دسته اصلی اخلاق اجتماعی و اخلاق فردی - خانوادگی قابل دسته‌بندی هستند.

۲. در مجموع، میانگین التزام به اخلاق فردی - خانوادگی (۱۶/۷۴ از ۲۰) بیشتر از اخلاق جمعی است. این یافته بیانگر نوعی گرایش به دین‌داری فردگرا و باطنی است.

۳. میزان التزام به صفات اخلاقی «امانتداری»، «خوش‌رفتاری با دیگران» و «مراعات عفت» در بین دانشجویان، به ترتیب بالاترین امتیاز و در مقابل، میزان التزام به سه صفت «پرهیز از غیبت»، «پرهیز از تهمت» و «احساس مسئولیت در قبال دیگران»، به ترتیب پائین‌ترین امتیاز را به دست آورده‌اند.

۳-۱- احکام دینی

۱. میزان التزام به احکام سیاسی کمتر از احکام فردی و اقتصادی است. در بین احکام سیاسی، میزان پایبندی به تکالیف جمعی «امر به معروف و نهی از منکر»، و «ضرورت تشکیل حکومت دینی» به ترتیب با کم‌ترین و بیش‌ترین اقبال از سوی پاسخگویان مواجه شده‌اند. در این خصوص تنها ۲۴/۸ درصد دانشجویان به میزان زیاد و خیلی زیاد آمادگی خود را برای انجام امر به معروف و نهی از منکر اعلام کرده‌اند، حال آنکه ۸۷/۳ درصد آنان به میزان زیاد و خیلی زیاد موافقت خود را با ضرورت تشکیل حکومت دینی برای اجرای کامل احکام اسلام بیان کرده‌اند.

۲. میزان التزام دانشجویان به احکام و تکالیف فردی شامل «تقید به انجام غسل واجب»، «اهمیت دادن به لقمه حلال»، «مراعات حدود شرعی در ارتباط با جنس مخالف» و «مراعات احکام شرعی مربوط به نگاه کردن»، نسبت به احکام سیاسی بیشتر است. از حیث میزان التزام به تکالیف فردی نیز تقید به انجام غسل واجب (۹۲ درصد)، در صدر و میزان مراعات حدود شرعی در ارتباط با جنس مخالف (۵۵/۳ درصد)، در ذیل قرار دارند.

۳. میزان التزام به احکام اقتصادی، بالاتر از سایر احکام دینی است. میانگین التزام به این دسته از احکام، بیشتر از میانگین سایر احکام (۱۶/۸۵ از ۲۰) می‌باشد.

۴. در مجموع، میانگین التزام پاسخگویان به مجموعه احکام دینی ۱۶/۳۱ است.

۱-۴- عبادات

۱. همان‌گونه که انتظار می‌رفت، میزان پای‌بندی پاسخگویان، نسبت به عبادات واجب (نماز و روزه)، بیشتر از عبادات مستحبی است. میانگین التزام نسبت به خواندن نمازهای روزانه و روزه واجب، ۱۷/۱۹ است. گرچه میانگین التزام به عبادات واجب، نسبت به برخی از ابعاد دین‌داری، مانند اخلاق دینی و احکام دینی و نیز نشانه‌های دین‌داری، اندکی بیشتر است، اما، در مقایسه با اعتقادات دینی، به میزان قابل توجهی کمتر است. با عنایت به اینکه نزدیک به ۱۰۰ درصد پاسخگویان، با گویه‌های مربوط به وجود خداوند و حقانیت روز قیامت و رسیدگی به اعمال در این روز، موافق یا کاملاً موافق بوده‌اند، و نیز با توجه به تأکید پیشوایان دین بر اهمیت نماز به عنوان ستون دین و اولین موضوع مورد سؤال در قیامت، اما، تنها ۵۷/۵ درصد آنان اذعان داشته‌اند که همیشه و به طور مرتب نمازهای واجب روزانه را به جای می‌آورند. در باب روزه واجب نیز، گرچه نسبت کسانی که اعلام کرده‌اند که در صورت فقدان بیماری یا عذر شرعی، همیشه روزه می‌گیرند، حدود ۱۰ درصد بیشتر از نماز گزاران است، اما، در مجموع بیش از ۳۰ درصد پاسخگویان، یا هرگز روزه نمی‌گیرند و یا التزام کامل به این فریضه دینی ندارند. بنابر آنچه گفته شد، نوعی شکاف میان اعتقاد و عمل در بین دانشجویان به چشم می‌خورد.

۲. میانگین التزام به عبادات مستحب جمعی یعنی نماز جمعه و جماعت، کمتر از تمام ابعاد و نشانه‌های دین‌داری است. تنها حدود ۱۸ درصد پاسخگویان، اعلام کرده‌اند که هر روز یا هفته‌ای چندبار، برای اقامه نماز جماعت به مسجد می‌روند. در مجموع، میانگین التزام پاسخگویان به عبادات جمعی مستحب ۹/۲۲ از ۲۰ است.

۳. به رغم عبادات مستحب جمعی، میزان التزام به عبادات مستحب فردی در بین پاسخگویان (با میانگین ۱۴/۰۶)، نسبتاً قابل قبول است. بیش از ۶۰ درصد دانشجویان اعلام کرده‌اند که به میزان زیاد و خیلی زیاد نسبت به دادن صدقه و انجام نذر التزام دارند. اما، حدود ۵۰ درصد آنان، میزان انس خود با قرآن را زیاد و خیلی زیاد بیان کرده‌اند.

۴. در مجموع، میانگین التزام به عبادات در بین پاسخگویان، پائین‌تر از میانگین التزام به سایر ابعاد دین‌داری است.

۲- التزام به نشانه‌های دین‌داری

۱. توزیع دانشجویان برحسب میزان التزام به ظواهر دینی به تفکیک جنسیت، متفاوت است. در مجموع، ۷۱/۳ درصد دختران دانشجویان، میزان پای‌بندی خود را نسبت به رعایت حجاب در روابط فامیلی و میهمانی‌های خصوصی، زیاد و تنها ۸/۶ درصد میزان التزام خود در این خصوص را کم اعلام کرده‌اند. این نسبت‌ها برای شاخص دیگر حفظ ظواهر دینی، یعنی عدم استفاده از آرایش غلیظ در حضور نامحرم، به ترتیب ۵۳/۴ و ۳۲/۸ درصد است.

۳۰..... پژوهش نامه علوم اجتماعی ، سال سوم، شماره دوم، تابستان ۱۳۸۸

میزان التزام پسران به شاخص‌های ظاهر دینی کمتر از دختران است. براساس یافته‌های تحقیق، ۴۰/۱ درصد دانشجویان پسر، التزام زیاد خود را به عدم استفاده از انگشتر یا زنجیر طلا به دلیل حرمت شرعی آن اعلام کرده‌اند. در حالیکه میزان التزام به تراشیدن ریش با تیغ، بسیار اندک یعنی ۱۴/۶ درصد است.

۲. میانگین پای‌بندی نسبت به تعظیم شعائر دینی کمتر از سایر نشانه‌های دین‌داری و به میزان ۱۲/۲۱ از ۲۰ است. در بین انواع شعائر دینی، شرکت در مجالس روضه و عزاداری اهل بیت(ع) با ۵۰/۶ درصد و شرکت در جلسات قرائت یا تفسیر قرآن با ۱۹/۵ درصد، به ترتیب بیشترین و کمترین میزان التزام پاسخگویان را به خود اختصاص داده‌اند.

۳. در ارتباط با مشارکت دینی، ۴۲/۲ درصد پاسخگویان اظهار داشته‌اند که به میزان زیاد و خیلی زیاد در برپایی مراسم مذهبی مشارکت عملی می‌کنند. این نسبت، درباره «کمک مالی به برپایی مراسم دینی» و نیز «تمایل به اعطای کمک مالی در ساخت و تعمیر مکان‌های مذهبی» به ترتیب ۲۳/۶ و ۷۴ درصد است. میانگین مقیاس مشارکت دینی دانشجویان ۱۳/۵۳ است.

۴. در مجموع، میانگین التزام نسبت به حفظ ظاهر دینی در بین پاسخگویان، بالاتر از سایر نشانه‌های دین‌داری است.

بحث و نتیجه‌گیری

همان‌گونه که در ابتدای این نوشتار آمد، امروزه گسترش اعجاب‌انگیز فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات، با دگرگون ساختن حوزه تعاملات اجتماعی، باعث افزایش سرعت تغییرات در منابع اطلاعاتی و معرفتی مخاطبان و در نتیجه بالا رفتن سرعت دگرگونی در نگرش آنان نسبت به ساحت‌های گوناگون حیات اجتماعی شده است. جامعه ما نیز با رشدی نسبتاً شتابان، پای در مسیر بهره‌گیری از این فن‌آوری‌های نوین نهاده است. بنابراین، این انتظار وجود دارد که به موازات افزایش گرایش نسل جوان به منابع اطلاعاتی و معرفتی نوین، تغییراتی نیز در ساحت‌های اندیشه‌ای و نمادی آنان از جمله التزام آنان به اعتقادات و نمادهای دینی دستخوش دگرگونی شود.

براین اساس، در تحقیق حاضر تلاش شد تا ضمن ارزیابی انتقادی مدل‌های غربی و بومی سنجش تجربی دین‌داری، مدلی بومی و مبتنی بر آموزه‌های دین اسلام ارائه و با استفاده از آن نسبت به مطالعه میزان التزام دانشجویان (به عنوان قشر جوان پیش‌رو در استفاده از فن‌آوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی) به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری اقدام شود. پس از ارائه یافته‌های به دست آمده از میزان دین‌داری دانشجویان در بالا، اینک در مقام نتیجه‌گیری، برخی از نکاتی که نشانگر قوت مدل و مقیاس پیشنهادی این تحقیق در دستیابی به نتایجی منطبق با نتایج تحقیقات مشابه در خصوص دین‌داری است، بیان می‌شوند:

۱. نتایج این تحقیق درباب بالا بودن میزان التزام دانشجویان نسبت به اعتقادات دینی، در مقایسه با سایر ابعاد و نشانه‌های دین‌داری، مؤید یافته‌های سایر تحقیقاتی است که درباب اعتقاد به باورهای دینی انجام شده است (برای نمونه: طالبان، ۱۳۷۸ و ۱۳۷۹؛ سراج‌زاده، ۱۳۷۷؛ رجب‌زاده، ۱۳۷۹؛ محسنی، ۱۳۷۷؛ کاظمی و فرجی، ۱۳۸۱؛ میرسندهی، ۱۳۸۳؛ حبیب‌زاده خطبه‌سرا، ۱۳۸۵؛ فرجی و حمیدی، ۱۳۸۷).

۲. نکته قابل توجه دیگر تطابق یافته‌های مربوط به میزان اهمیت نماز در این تحقیق، با نتایج به دست آمده از تحقیقات دیگر در این زمینه است. بیش از ۹۵ درصد پاسخگویان در تحقیق حاضر، در پاسخ به سؤال مربوط به نماز واجب، به نوعی خود را نمازگزار اعلام کرده‌اند. این یافته، با یافته‌های طالبان مبنی بر نسبت نمازخوانی در بین دانشجویان در سال‌های ۱۳۷۳ (۹۵ درصد) و ۱۳۷۹ (۹۶ درصد) همخوانی دارد (طالبان، ۱۳۸۳، صص ۴۴-۴۳). همچنین، یافته این تحقیق درباب نسبت افرادی که برای نماز اهمیت کمی قائل هستند، با یافته‌های میرسندهی در این خصوص، تطابق دارد. در تحقیق حاضر، ۱۴/۱ درصد دانشجویان با اعلام اینکه نماز نمی‌خوانند و یا بعضی اوقات نماز می‌خوانند، اهمیت اندکی برای خواندن نماز قائل شده‌اند. در تحقیق میرسندهی درباره دین‌داری دانشجویان، نیز ۱۱ درصد پاسخگویان اهمیت اندکی برای نماز بیان کرده‌اند (میرسندهی، ۱۳۸۳، صص ۲۵۳).

۳. مقایسه یافته مربوط به «اقامه نماز جماعت» در این تحقیق با یافته‌های مشابه در تحقیق میرسندهی و طرح ملی پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌ها، حاکی از تشابه نسبتاً بالای نسبت‌ها است. در تحقیق میرسندهی، ۱۹/۸ درصد دانشجویان دانشگاه‌های تهران، اعلام کرده‌اند که همیشه یا اکثر اوقات در نماز جماعت شرکت می‌کنند (همان، صص ۲۰۹). در طرح ملی پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌ها، نیز ۱۸/۵ درصد پاسخگویان دارای تحصیلات عالی، به شرکت در نماز جماعت در اکثر اوقات اذعان کرده‌اند (دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، صص ۱۹۵).

۴. نتایج به دست آمده درباب وضعیت دین‌داری دانشجویان، نشانگر پراکندگی قابل توجه میزان پای‌بندی آنان به ابعاد مختلف دین‌داری است؛ به طوری که پاسخ‌گویان در ابعاد اعتقادات دینی، اخلاق و تکالیف فردی بیش‌ترین نمره و در عبادت جمعی، احکام سیاسی، تعظیم شعائر دینی و مشارکت دینی کم‌ترین نمره را اخذ کرده‌اند. تفاوت نمرات مربوط به ابعاد مختلف دین‌داری، نشانگر تضعیف‌گرایش دانشجویان به دین‌داری سنتی (پای‌بندی به همه‌ی ابعاد دین‌داری) است. این نتایج همچنین، بیانگر گرایش به دین‌داری باطنی (التزام به ابعاد و نشانه‌های فردی دین)، در مقابل دین‌داری اجتماعی (التزام نسبت به ابعاد و نشانه‌های جمعی دین)، است. این یافته، مؤید یافته‌های سراج‌زاده، غیاثوند، حبیب‌زاده خطبه‌سرا و فرجی و حمیدی مبنی بر تفاوت نمرات پاسخگویان در خصوص ابعاد و نشانه‌های دین‌داری است.

پی‌نوشت‌ها

۳۲..... پژوهش نامه علوم اجتماعی ، سال سوم، شماره دوم، تابستان ۱۳۸۸

2-Real World	13-God Concept Scales
3-Scales of Religious Beliefs and Practices	14-Scales of Religious Fundamentalism
4-Scales of Religious Attitudes	15-Scales of Death/Afterlife, Viwe of
5-Scales of Religious Orientation	16-Scales of Divine Intervention/Religious Attribution
6-Scales of Religious Development	17-Scales of Forgivness
7-Scales of Religious Commitment and Involment	18-Scales of Institutional Religion
8-Scales of Religious Experience	19-Scales of Related Constructs
9-Scales of Religious/Moral Values or Personal Characteristics	20-Maddi, S.N.
10-Multidimensional Scales of Religiousness	21-Factor Analysis
11-Scales of Religious Coping and Problem-Solving	

منابع

- آذربایجانی، مسعود(۱۳۸۵). **روان‌شناسی دین**. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تاجیک، محمدرضا(۱۳۸۳). **روایت شریعت و هویت در میان ایرانیان**. تهران: انتشارات فرهنگ گفتمان، جوادی آملی، عبدالله(۱۳۸۰). **دین شناسی**. قم: مرکز نشر اسراء.
- حبیب‌زاده خطبه‌سرا، رامین(۱۳۸۴). "بررسی انواع دین‌داری در بین دانشجویان دانشگاه تهران". پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- خسروپناه، عبدالحسین(۱۳۸۶). «چیستی دین»، در: فلسفه دین و کلام جدید. به کوشش محمدصفر جبرئیلی. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی،
- خداپاری‌فرد، محمد و همکاران(۱۳۷۸). **تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان**. تهران: دانشگاه صنعتی شریف،
- داوودی، محمد(۱۳۸۴). «ساختار اسلام و مؤلفه‌های تدین به آن». در: مبانی نظری مقیاس‌های دینی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه،
- دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی(۱۳۶۰). یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان کشور: ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان. تهران: دفتر انتشارات طرح پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌ها،
- دورکیم، امیل(۱۳۸۳). **صور ابتدایی حیات دینی**. ترجمه نادر سالارزاده امیری. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی،
- ذکائی، محمدسعید(۱۳۸۲). «جوانان. شهروندی و ادغام اجتماعی». مطالعات جوانان. سال اول، شماره ۳-۴.
- سراج‌زاده، سیدحسین(۱۳۸۳). **چالش‌های دین و مدرنیته: مباحثی جامعه‌شناختی در دین‌داری و سکولار شدن**. تهران: طرح نو،
- _____ (۱۳۷۵). "بررسی رابطه دین‌داری و بزهکاری دانش‌آموزان دبیرستان‌های تهران". اداره کل آموزش و پرورش استان تهران.
- شجاعی‌زند، علیرضا(۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران. **فصلنامه جامعه‌شناسی ایران**. سال ششم، شماره ۱،

۳۳ ..... بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری

شجاعی‌زند، علیرضا [و دیگران] (۱۳۸۵). «بررسی وضعیت دین‌داری دانشجویان». فصلنامه مطالعات ملی. سال هفتم، شماره ۲،

طالبان، محمدرضا (۱۳۷۹). «بررسی تجربی دین‌داری نوجوانان کشور». گزارش پژوهشی، معاونت پرورشی وزارت آموزش و پرورش.

_____ (۱۳۸۲). «افول دین‌داری و معنویت در ایران: توهم یا واقعیت». فصلنامه حوزه و دانشگاه. سال نهم، شماره ۳۵،

غیاثوند، احمد (۱۳۸۰). «بررسی فرایند جامعه‌پذیری دینی جوانان (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه تهران)». پایان‌نامه - ی کارشناسی ارشد، رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران.

فرجی، مهدی و حمیدی، نفیسه (۱۳۸۷). «آسیب‌شناسی تربیت دینی در بین جوانان (با تأکید بر جوانان شهر تهران)». گزارش پژوهشی، سازمان ملی جوانان.

فقیهی، علی‌نقی [و دیگران] (۱۳۸۴). «مؤلفه‌های دین‌داری از منظر خود دین»: مبانی نظری مقیاس‌های دینی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه،

کاظمی، عباس و فرجی، مهدی (۱۳۸۱). «بررسی رابطه‌ی استفاده از اینترنت و ماهواره با وضعیت دینداری دانش‌آموزان و دانشجویان، مرکز تحقیقات». مطالعات و سنجش برنامه‌های صدا و سیما، تهران.

_____ (۱۳۸۵). بررسی سنجه‌های مرتبط با دین در ایران. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی،

گل محمدی، احمد (۱۳۸۱). جهانی شدن، فرهنگ، هویت. تهران: نشر نی،

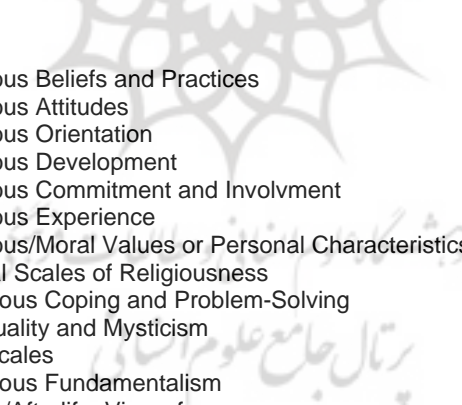
مطهری، مرتضی (۱۳۶۲). آشنایی با علوم اسلامی. قم: دفتر انتشارات اسلامی،

مهدوی، مهدی (۱۳۸۳). «سنجه‌های دین‌داری: بررسی تجربی دین‌داری کاربران اینترنتی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.

میرسندسی، سیدمحمد (۱۳۸۳). «مطالعه میزان و انواع دین‌داری دانشجویان». پایان‌نامه دکتری، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.

Hill, peter.C & Hood, Ralph.W(1999), Measure of Religiosity: Religious Education press.

پیشگاه علوم انسانی و اجتماعی
رتال جامع علوم انسانی

-
-
1. Virtual World
  2. Real World
  3. Scales of Religious Beliefs and Practices
  4. Scales of Religious Attitudes
  5. Scales of Religious Orientation
  6. Scales of Religious Development
  7. Scales of Religious Commitment and Involment
  8. Scales of Religious Experience
  9. Scales of Religious/Moral Values or Personal Characteristics
  10. Multidimensional Scales of Religiousness
  11. Scales of Religious Coping and Problem-Solving
  12. Scales of Spirituality and Mysticism
  13. God Concept Scales
  14. Scales of Religious Fundamentalism
  15. Scales of Death/Afterlife, Viwe of
  16. Scales of Divine Intervention/Religious Attribution
  17. Scales of Forgivness
  18. Scales of Institutional Religion
  19. Scales of Related Constructs
  20. Maddi, S.N.
  21. Factor Analysis